

Вікторія Календарова (*Санкт-Петербург, Російська Федерація*)

Пам'ять як об'єкт дослідження

(Дослідницькі та видавничі проекти з історії пам'яті
про блокаду в Центрі усної історії ЄУСПБ, 2001–2005 рр.)*

Перші плани провести дослідження історії пам'яті про лєнінградську блокаду в Європейському університеті в Санкт-Петербурзі виникли влітку 2001 р. Восени того ж року освітній проект «Створення навчального центру підготовки фахівців у галузі усної історії» підтримав Інститут «Відкрите суспільство» (Фонд Сороса). У рамках цього проекту Центр усної історії створювався як навчальний і водночас дослідний підрозділ факультету історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Початок першого колективного дослідного проекту Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі, присвяченого історії пам'яті про лєнінградську блокаду («Блокада в долях і пам'яті лєнінградців», 2001–2002 рр., керівник — Е. І. Кемпбелл), практично збігся з його відкриттям. Завдяки цьому в університет прийшла група людей, що вступила на навчання до аспірантури ЄУСПБ за фахом «Усна історія», для них участь у проекті, починаючи з другого навчального семестру, передбачалася як своєрідний практикум, що доповнювався лекційними і семінарськими заняттями й участю в міжнародній зимовій школі з усної історії («Усна історія: теорія і практика»), яку Центр усної історії провів у січні 2002 р. спільно з колегами з університету Індіани, США.

У ширшому значенні перший «блокадний проект» став навчальним і для групи викладачів і випускників університету, яка займалася розробкою майбутнього дослідження. На момент обговорення плану роботи влітку 2001 р. учасників об'єднав насамперед не тільки інтерес до історії блокади, яка раніше не була предметом їхнього наукового інтересу, але щира зацікавленість у методології усної історії, її можливостях і межах. Нам було вкрай цікаво спробувати на своєму дослідницькому досвіді зрозуміти, як різні методи збирання й аналізу усних історичних джерел можуть бути застосовані на нашому матеріалі. Цей інтерес став визначальним для вибору фокусу дослідження.

Безумовно, і саму тему блокади було обрано не випадково, оскільки вона радше інтуїтивно сприймалася як одна з найважливіших для мешканців Санкт-Петербурга. Свідченням цього є пам'ятки і меморіальні комплекси, присвячені блокаді, у великій кількості закріплені в міському ландшафті. Дні прориву і зняття блокади, які щорічно святкуються в місті, як, наприклад, 8 вересня (офіційно визнана дата початку блокади), що проголошується як день пам'яті жертв. Міський і приміський

* Переклад з російської В. Ф. Максименка.

ландшафт насичений блокадними пам'ятками і меморіалами настільки, що часто вони починають наново «обживатися», набуваючи іншого значення. Як один з прикладів можна навести серію пам'яток і меморіалів, розташованих уздовж знаменитої «Дороги життя» (Рябовське шосе у напрямку до Ладоги). Зараз ці приміські місця — одні з найпопулярніших для відпочинку, відвідини яких часто прямо не пов'язані з практикою комеморації блокади. Проте в стилістиці оформлення придорожніх кафе з копченою ладозькою рибою як фірмовим блюдом використовуються предмети військового побуту і різні предмети старовини. Таким чином, пам'ятні блокадні місця включаються тут в загальну інтуїтивно вибудовувану лінію пам'яті, яка веде від локального до загального: «блокада — війна — минуле».

Проект починався в умовах парадоксальної ситуації пострадянського часу: навіть через 57 років після закінчення блокади пам'ять про неї залишається ареною боротьби. Ми були свідками «змагань» за власне місце в загальній картині пам'яті про блокаду окремих груп, як-от жінок — колишніх бійців МППО¹; дискусій, що точаться навколо кількості загиблих під час блокади мешканців міста²; обговорень статусу «блокадника», в яких активно задіяні кілька громадських організацій, які об'єднують свідків блокади³; громадських дискусій про увічнення пам'яті місць і подій, пов'язаних з витісненою на тривалий час пам'яттю про блокаду⁴. У місті відкривалися нові пам'ятки, присвячені блокаді, знімалися нові документальні фільми. Усе це свідчило про те, що нам доведеться мати справу з живою пам'яттю і що численні дискусійні питання, поза сумнівом, впливатимуть на розповіді наших інформантів.

Саме збирання спогадів свідків лєнінградської блокади не було чимось принципово новим для дослідників блокади. Перші записи спогадів належать до післявоєнного часу. В основу знаменитої «Блокадної книги» Д. Граніна й А. Адамовича лягли бесіди авторів з великою кількістю лєнінградців-блокадників. Але, на наш погляд, головною відмітною рисою нашого дослідження є підхід до вивчення спогадів про блокаду з точки зору історії пам'яті. Поділяючи теоретичні погляди М. Хальбвакса, П. Нора, П. Хаттона та інших про взаємовплив і розрив, які завжди присутні між подією і спогадами про неї, розказаними через багато років, про співвідношення колективної й індивідуальної пам'яті⁵, ми планували дослідження не у формі реконструкції подій блокадних днів, а радше реконструкції змісту і значень, яких надають подіям блокади в сучасних спогадах-репрезентаціях.

Спочатку увага акцентувалася на збиранні колекції біографічних інтерв'ю свідків блокади, а однією з головних цілей дослідження було питання: як лєнінградці, котрі пережили блокаду, вписують досвід військових років у свої автобіографії. Було розроблено путівник-зразок, за яким передбачалося проведення напівструктурованих біографічних інтерв'ю. Плануючи одночасно займатися вивченням колективної пам'яті, ми звернулися також і до дослідження офіційного блокадного дискурсу, що, як ми відразу припустили, впливатиме на репрезентації блокади в розповідях наших інформантів, розпочавши з аналізу газетних матеріалів, фільмів, пам'яток і загальної офіційної концепції історії блокади, яка зазнала істотних змін упродовж післявоєнних десятиліть.

Говорячи про офіційну блокадну пам'ять, ми передусім передбачали її безперечний вплив на ті інтерв'ю, які були відправною точкою дослідження. У зібраних інтерв'ю безпосередньо маємо справу з тією суб'єктивною пам'яттю мешканців міста, з якою свідки блокади прожили останні десятиліття і яка дотепер хвилює тих, хто згодився з нами розмовляти. Автори цілком чітко усвідомлювали, що абсолютно відділити в даному випадку приватну сферу від публічної не можна. Так, досліджуючи, умовно кажучи, «визнану», публічну, або ж «офіційну», пам'ять, ми керувалися припущенням, що будь-які публічні репрезентації блокади ґрунтувалися на індивідуальному досвіді. Очевидним був і зворотний вплив — будь-яка індивідуальна розповідь, безумовно, співвідносилася з тим, що чули, бачили або читали свідки блокади вже після її закінчення.

Основними джерелами для вивчення офіційного блокадного дискурсу стали насамперед матеріали місцевих лєнінградських газет (з 1945 р. до наших днів), документальне і художнє кіно, міські пам'ятки і меморіали, присвячені пам'яті про блокаду. Але якщо стосовно цих джерел наші методи залишалися незмінними, то досвід роботи з усними свідченнями змусив скоригувати методику збирання інтерв'ю і дещо змінити питання. У другому з «блокадних проєктів» ЦУІ («Блокада в індивідуальній і колективній пам'яті мешканців міста» 2002–2003 рр., керівник — В. В. Календарова) увагу було сконцентровано на аналізові конструювання інформантами самої розповіді про блокаду в контексті біографічного інтерв'ю. Тому для нас були особливо важливими присутні в розповідях сюжети, символи, відгуки, конотації, які відсилають, з одного боку, до офіційного дискурсу, з іншого — до особистого досвіду наших співрозмовників. У центрі уваги проєкту опинилася, таким чином, сама структура розповіді. Зміна фокусу дослідження торкнулася і використовуваної методики інтерв'ювання, оскільки поставленим завданням найбільше відповідав метод наративного інтерв'ю, розроблений німецькими соціологами Ф. Шутце і Г. Розенталь⁶.

Усього за два роки роботи було зібрано 78 інтерв'ю зі свідками блокади. У другому проєкті було записано також декілька інтерв'ю з «другим поколінням» — дітьми людей, що пережили блокаду. У цих інтерв'ю нас цікавили насамперед канали передачі «блокадної пам'яті» всередині й поза лєнінградською сім'єю, а також способи трансляції пам'яті, використовувані носіями блокадного досвіду.

Робота над проєктом у відносно великій групі (до 10 чоловік) давала можливість проведення колективних семінарів і робочих обговорень будь-яких «гарячих» тем, які стосувалися зібраного матеріалу і публікацій, що готувалися. Ці дискусії багато в чому визначили характер подальшої роботи над зібраним матеріалом. Перший досвід публікації інтерв'ю був отриманий 2003 р., коли 16 записаних спогадів зі значними скороченнями і мінімальною редакторською обробкою були опубліковані в № 6 журналу «Нєстор» (тематичний номер «Людина і війна»)⁷.

Але цей спосіб подання матеріалу не здавався ідеальним. Розглядаючи усні історичні інтерв'ю як багатопланове джерело, з яким можуть працювати представники різних гуманітарних наукових дисциплін — історики, філологи, соціологи, психологи, ми дійшли висновку про необхідність публікацій текстів інтерв'ю в не-

відредагованому вигляді, з умовою забезпечення анонімності інформантів. Проміжним підсумком роботи «блокадних проєктів» ЦУІ ЄУСПб став збірник, що вийшов 2006 р.: «Пам'ять про блокаду: Свідчення очевидців й історична свідомість суспільства» («Новое издательство», за ред. М. В. Лоскутової)⁸. Перша частина збірника містить розшифровані записи шести інтерв'ю (4 інтерв'ю зі свідками блокади і 2 інтерв'ю з дітьми блокадників). Ці спогади ми наводимо як приклади різнопланових біографічних текстів.

Друга частина збірника («Людина і блокада») присвячена методам аналізу подібних текстів і не пов'язана безпосередньо з інтерв'ю, опублікованими в першій частині. Не претендуючи на вичерпний аналіз або готову методикою, статті, подані в цій частині книги, швидше демонструють деякі можливості, які надає матеріал біографічних усних історичних інтерв'ю. Стаття В. В. Календарової («Розкажіть мені про своє життя: збирання колекції біографічних інтерв'ю зі свідками ленінградської блокади і проблема вербального вираження травматичного досвіду») розповідає про методологію роботи «блокадних» проєктів, їх цілі й завдання, основні принципи добору інформантів і методики інтерв'ювання. Крім того, описано ситуації і сценарії проведення інтерв'ю, принципи транскрибування (письмової розшифровки одержаних аудіозаписів) і зберігання колекції усних спогадів в архіві Центру усної історії ЄУСПб. У тій же статті аналізуються два тексти інтерв'ю з блокадниками, які виявилися характерними для наших проєктів, що мають справу з травматичними і дотепер досить болісними спогадами. Стаття Т. Ю. Вороніної та І. В. Утехіна («Реконструкція сенсу в аналізі інтерв'ю: тематичні домінанти й прихована полеміка») — приклад аналізу тексту інтерв'ю за оригінальною методикою, названою авторами «методом тематичних домінант», що дає можливість проаналізувати вибудовувану розповідачем послідовність смислових блоків у рамках наративного біографічного інтерв'ю. Стаття Влади Баранової, що проаналізувала 11 інтерв'ю з «другим поколінням» — дітьми блокадників, є спробою на цьому невеликому за обсягом матеріалі уявити, які образи блокади є актуальними для сучасних мешканців міста, якими є механізми трансляції пам'яті про цю подію, яке місце у формуванні образу блокади посідають розповіді родичів і які саме спогади про блокаду закріплюються в сімейному тексті.

Третя частина книги — «Блокада та ідеологія радянського суспільства», присвячена колективній пам'яті про блокаду в радянську і пострадянську епоху, звертається передусім до аналізу офіційного блокадного дискурсу. У ній представлено аналіз газет, документального кіно, пам'яток, присвячених блокаді, а також дискусійних проблем, що стосуються політичної історії епохи сталінізму. На підставі аналізу преси й кіно В. В. Календарова у статті «Формуючи пам'ять: Блокада в ленінградських газетах і документальному кіно в післявоєнні десятиріччя» виділяє декілька основних періодів, упродовж яких змінювалася офіційна концепція пам'яті про блокаду як історичну подію. Аналізуючи ряд меморіальних комплексів, присвячених блокаді, що були створені в різні періоди радянської й пострадянської історії, авторка статті «Конструкція образів блокади в монументальних ансамблях

Ленінграда» О. Е. Русинова простежує зміни в стратегії візуальної комеморації блокади за допомогою архітектурних пам'яток.

Сподіваючись, що досвід роботи над подібним проектом може стати у пригоді нашим колегам, які звертаються до досліджень, пов'язаних з використанням усних історичних джерел, ми помістили в збірнику також і низку допоміжних матеріалів: розроблений під час проектів договір — угода з інформантом про передачу аудіозапису інтерв'ю в архів Центру, путівник для інтерв'ю за проектом, бібліографічні матеріали.

¹ Мешканки Ленінграда, призвані в дні блокади в ряди Місцевої протиповітряної оборони, що займалися, окрім боротьби з наслідками авіанальотів і артобстрілів, також і похованням померлих тощо. Пам'ятник жінкам-бійцям МППО було відкрито у Санкт-Петербурзі 2002 р.

² Ці питання активно обговорювалися, наприклад, на Міжнародній науковій конференції «Життя і смерть у блокадному Ленінграді. Історико-медичний аспект», яка проходила 26–27 квітня 2001 р.

³ Такі, наприклад, як «Міжнародна асоціація мешканців блокадного Ленінграда» і громадська організація «Діти блокади-900», що об'єднує мешканців міста, які провели в блокадному Ленінграді усі 900 днів.

⁴ Наприклад, дискусії навколо створення музею і меморіальної зони на території нинішнього Парку Перемоги та на місці колишнього цегельного заводу, в печях якого спалювали тіла загиблих під час блокади мешканців міста. Відомості про це тривалий час залишалися засекреченими, кількість спалених і похованих тут ленінградців дотепер залишається невідомою.

⁵ Див., наприклад: *Halbwachs M. Collective memory.* — New York, 1950; *Nora P. Les Lieux de mémoire. 1984–1992; Hatton P. History as an Art of Memory.* — Hanover; London, 1993 та ін.

⁶ Докладніше про дану методику див., наприклад: *Schütze F. Biographieforschung und narratives Interview//Neue Praxis.* — 1983. — Bd 3; *Rosental G. Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews//Narrative Study of Lives.* — Sage, 1993. — Vol. 1 (у російському перекладі див.: *Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: Принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью//Хрестоматия по устной истории.* — СПб, 2003. — С. 322–355).

⁷ Йдеться про: *Блокада глазами очевидцев: Интервью с жителями Ленинграда 40-х гг./Сост., вступ. ст. и коммент. Т. Ю. Ворониной, И. Е. Гусинцевой, В. В. Календаровой//Нестор.* — СПб., 2003. — №6. — С. 37–268. (*Прим. ред.*)

⁸ *Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования/Под ред. М. В. Лоскутовой.* — М., 2006. — 392 с. (*Прим. ред.*)